

למקום מושבו של חכם מהירושלמי בגולן

מבוא

במאמר זה נציע לראות באתר המצוי בדרום הגולן סמוך למושב גבעת יואב את יישובו של האמורא ר' חנינה ענתונייא ולראות באזור דרום הגולן (הוא תחום סוסייתא בתקופתו) את מרחב חייו ופועלו, תוך זיקתו לישיבה הגדולה בטבריה של ימיו. לשם כך נדון תחילה בחייו ובפועלו של ר' חנינה, לאחר מכן בממצא החומרי מחפירה ארכאולוגית בדרום הגולן וננסה לקשור בין הדברים.

המקורות – ר' חנינה ענתונייא

ר' חנינה / חנניא ענתנייה / ענתנייתא / ענתונייא מוזכר כמה פעמים בתלמוד הירושלמי. על מנת ללמוד עליו, על תקופתו ועל מקום מגוריו נעקוב אחר אזכוריו בירושלמי וננסה להפיק מתוכם מידע בנושאים אלו.

בירושלמי בברכות (פ"ו, י ע"ג) מסופר, כי ר' יונה ור' יוסי השתתפו בחתונתו. ר' יונה היה אחד מגדולי אמוראי ארץ ישראל בדור הרביעי. יחד עם ר' יוסי חברו עמדו בראש ישיבת טבריה. יחד פעלו גם רבות באזור: ניחמו אבלים (ירושלמי סנהדרין פ"ו, כג ע"ד), סחרו ביין (ירושלמי מעשר שני פ"ד, נה ע"ב) ועוד.

ר' חנינה היה מתלמידיו של ר' זירא, בן הדור השלישי לאמוראי ארץ ישראל, ויחד עם ר' ירמיה, תלמידו של ר' זירא, מסר מאמר בשם ריש לקיש¹. ר' ירמיה היה בזקנותו, ככל הנראה, ראש ישיבת טבריה (ירושלמי שבת פ"ט, טז ע"ד), ובמהלך פעילותו הגיע גם לגובלן = גולן (ירושלמי מגילה פ"ג, עג ע"ד; עבודה זרה פ"ב, מא ע"ג). על ר' חנינה מסופר גם כי עלה יחד עם ר' זירא למרחצאות חמת גדר (ירושלמי תרומות פ"ב, מא ע"ב).

בירושלמי מצאנו גם: "אמר רבי יוחנן ענתנייתא: ברית כרותה היא, היגע בתלמודו בצנעה – לא במהרה הוא משכת, מה טעם 'ואת צנועים חכמה' (משלי י"א, ב)" (ירושלמי ברכות פ"ה, ט ע"א). על פי ייחוס ר' יוחנן למקום ענתנייתא, שהוא שם

1. "אמר רבי יוסי לרבי חנינה ענתונייא: נהירת דהויתן מרין את ורבי ירמיה בשם ריש לקיש: מאן תנא חמצן של כותים, רבי ליעזר" (ירושלמי עבודה זרה פ"ה, מה ע"א, וכן בירושלמי ערלה פ"ב, סב ע"ג).

לא נפוץ, וקרבת השם יוחנן לשם חנינה – ייתכן ואפשר ליחס גם מאמר זה, השם דגש מיוחד על לימוד תורה מתוך צנעה, לאותו חכם.
 כן מסופר על ר' חנינה שהעמיד ברייתא מסוימת כרבן גמליאל – "א"ר חנינה ענתנייה: דרבן גמליאל היא, דר"ג אמר אף מדיח ושולה" (ירושלמי ביצה פ"א, ס ע"ד.
 ר' חנינה ענתנייה מוזכר גם בירושלמי פאה פ"א, טז ע"ב).

הממצא החומרי – עין תעינה

בחודש ניסן תש"ע (אפריל 2010), נערכה חפירת בדיקה בשטח אתר עין תעינה (A-5889/10), המצוי בסמוך למושב גבעת יואב שבדרום הגולן. החפירה נערכה מטעם רשות העתיקות בהזמנת משפחת בן צבי מגבעת יואב ונוהלה על ידי אורן זינגבוים. סייעו: יוסי יעקובי (מנהלן), משה הרטל (מנחה), ילנה נמיצ'ניצר (מדידות), יעל גוריך רוזן (זכוכית), חגית טחן (ציור ממצא) ופועלי היזם. החפירה התבצעה בשטח מדרון של גיר המשתפל מדרום לצפון.

רקע

אתר עין תעינה ממוקם בדרום הגולן סמוך לכביש 789 העולה מכורסי לגולן. במקום מעיין איתן, ובסמוך אליו שרידי יישוב בראש גבעה ובמדרונה הצפוני.
 האתר נסקר על ידי ג' שומכר בסוף המאה התשע עשרה,² וכן על ידי חוליית סקר החירום בגולן בראשות ק' אפשטיין וש' גוטמן.³ בסקר לוקטה קרמיקה מהתקופה הביזנטית והממלוכית. כן נסקר האתר על ידי חוליית סקר הגולן בראשות א' קלמכטר בשנות התשעים (לא פורסם). בסקר מתוארים שרידי מבנים, אבני בנייה, פריטים אדריכליים, אגן ריסוק של בית בד (היום בגבעת יואב), רחיים של חמור ועוד. באזור המעיין מציין קלמכטר שרידי ברכה וייתכן שגם חלקי בית מרחץ.
 בשנת 2003 נערכה בשטח החורבה, מצפון למעיין, חפירת הצלה על ידי י' הירשפלד (לא פורסם, מידע בעל פה מהחופר ומתיק החפירה). בחפירה נמצאו שרידי יישוב חד-תקופתי מן המאות החמישית והשישית. נחשפו שרידי מבנים בנויים היטב, חלקם בעלי שתי קומות, פריטים אדריכליים ורחיים של חמור. בממצא הקטן נרות שמן, מטבע, קרמיקה רבה ובה ריבוי כלי יבוא, מגוון עשיר של כלי זכוכית מן המאה השישית וכן עצמות בעלי חיים ובהן עצמות חזיר. חופר האתר הסיק כי במקום היה יישוב נוצרי במאות החמישית והשישית. צוות החפירה ערך סקר שטח וכן ניתוח צילומי אוויר, שעל פיהם העריך את גודלו של האתר בכעשרה דונם.

2. G. Schumacher, *The Jaulan*, London 1888, p. 259

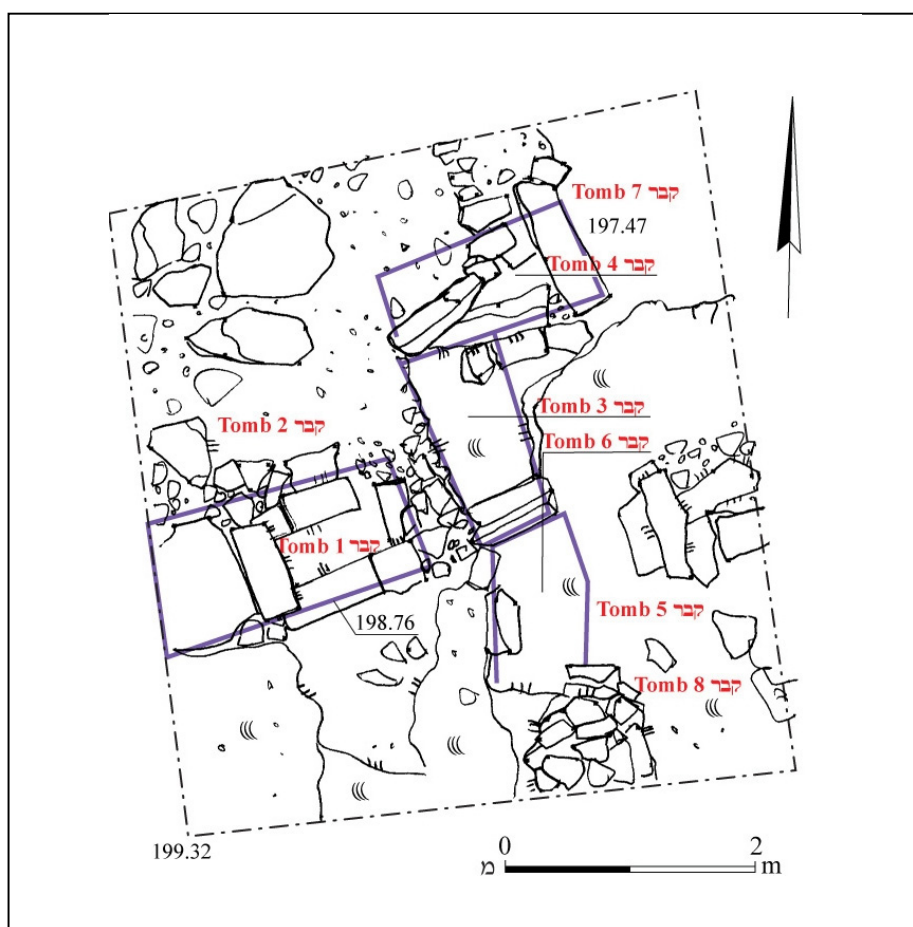
3. ק' אפשטיין וש' גוטמן, 'הסקר ברמת הגולן', בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון והגולן, הסקר הארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 286.

למקום מושבו של חכם מהירושלמי בגולן

בשנת 2004 נערכו בשטח האתר בדיקות על ידי רשות העתיקות בעזרת כלי מכני, שמהן עלה כי השטח הסמוך למעיין רווי בעתיקות, וכי באזור המבנה המודרני ייתכן שקיימים מבנים עתיקים, וזאת לאור מציאת אבני בנייה בעומק מטר אחד מתחת לפני השטח.

החפירה משנת 2010

נחפר ריבוע במידות 5×5 מטר, כחמישים מטר דרומית לחפירת 2003 (ראו איור מספר 1). בכל שטח הריבוע מתחת לשכבת אדמה חומה נמצא סלע גיר ועליו שרידי קבורה. נמצאו שבעה-שמונה קברים ובהם: קברי ארגז בנויים (קברים 1, 4), קברים חצובים ומקורים בקורות אבן (קברים 3, 6), קבורה על גבי הסלע (קבר 2) וכן קברים אשר תכניתם אינה ברורה.

איור מספר 1: תסריט ריבוע החפירה משנת 2010.

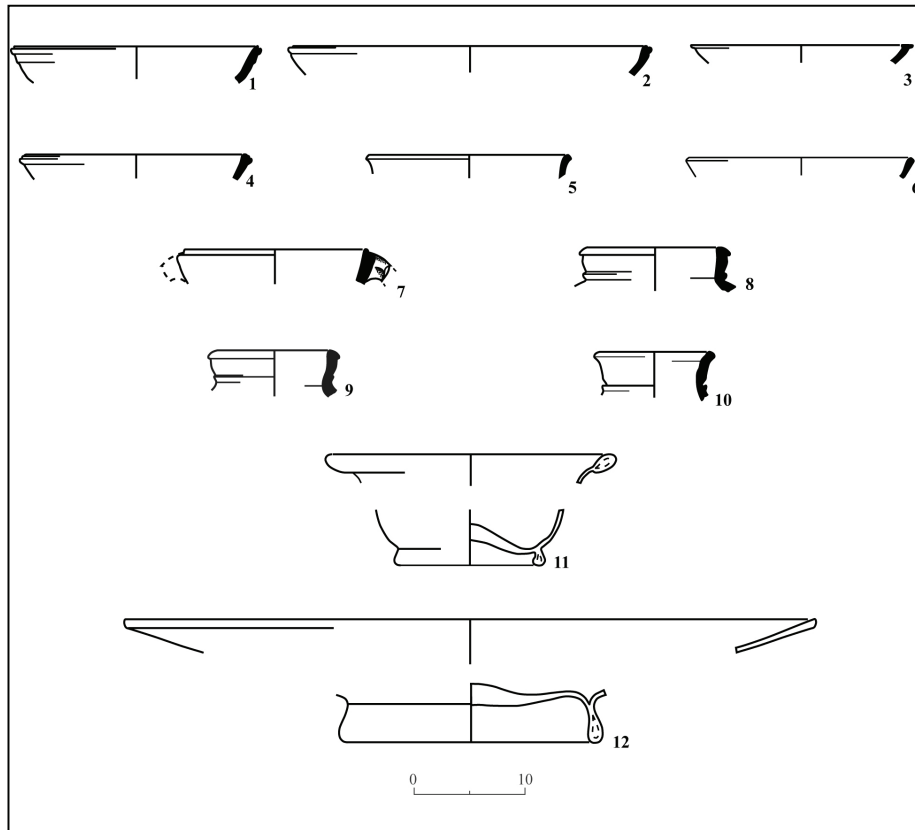
בכל שטח החפירה נמצאו קרמיקה מועטה ומעט זכוכית, כולן מהתקופה הרומית (המאות הראשונה-הרביעית, ראו איור מספר 2). בין כלי החרס נמצאו קערות (פריטים 1-6), סיר בישול (פריט 7) וקנקנים (פריטים 8-10). לא נמצאו ממצאים מאוחרים יותר. כן נמצאו מספר שברי קרמיקה מתקופת הברונזה הקדומה.

הקברים שנמצאו

קבר 1 – קבר ארגז בנוי אבני גזית מבזלת. כיוונו מזרח-מערב. מידותיו החיצוניות 2.4×1.04 מטר והפנימיות 1.83×0.45 מטר. הקבר קורה באבן בנייה שטוחה וכן בלוח בזלת (ראו איור מספר 3).

קבר 2 – נחשפו מספר עצמות על גבי הסלע. החפירה באזור זה הופסקה.

קבר 3 – קבר חצוב בסלע הגיר. כיוונו צפון-דרום. מקירו הקבר נותרו שתי אבנים באתרן ועוד אחת שזזה הצדה.

איור מספר 2: לוח קרמי של החפירה משנת 2010.

למקום מושבו של חכם מהירושלמי בגולן

קבר 4 – קבר ארגז בנוי אבני בזלת. כיוונו מזרח-מערב אך תכניתו אינה ברורה.
קבר 5 – מקבץ אבני בזלת בפינת החפירה. ניכר כי הן שייכות לקבר אשר לא נחשף.
קבר 6 – קבר חצוב. כיוונו צפון-דרום. שרדו מספר אבני כיסוי. הקבר לא נחפר.
קבר 7 – בפינת החפירה נחשפו מספר עצמות, שייטכן שהן חלק מקבר. החפירה הופסקה.
קבר 8 – בפינת החפירה הדרום-מזרחית נמצאו שרידי חציבה, ייתכן של קבר שנהרס.

סיכום הממצא החומרי מהחפירה

התקופה הרומית

בחפירת 2010 נמצא חלק מבית קברות מהתקופה הרומית (המאות הראשונה-הרביעית). הקברים מגוונים וכוללים קבורה על גבי הסלע, קברים חצובים ומקורים וקברי ארגז. לא ניכר כיוון אחיד או תכנון במיקום הקברים. ממצא זה מצביע ככל הנראה על יישוב שהיה במקום בתקופה זו. יש מקום לשער שמדובר ביישוב יהודי לאור אופי הממצא הקרמי, שכלל כלי כפר חנניה ולא כלל כלי יבוא, וכן לאור השוני מממצאי החפירה בתקופה הביזנטית (להלן).

איור מספר 3: קבר 1 (צולם על ידי המחבר).

באגן נחל דוגה (סמך) מוכרים מספר יישובים אשר התקיימו במאות הראשונה- הרביעית ואשר נחרבו, ככל הנראה, ברעידת האדמה בשנת 363. רובם של יישובים אלו לא שוקמו. ייתכן שחלקם משתייכים להתיישבות יהודית שהייתה באזור עיר הפוליס סוסיתא בתקופה הרומית.

התקופה הביזנטית

בחפירתו של 'י' הירשפלד באתר בשנת 2003 נמצאו שרידי יישוב חד-תקופתי מהתקופה הביזנטית (המאות החמישית-השישית). הממצא הקרמי כולל כלי יבוא רבים, וכן נמצאו עצמות חזיר. ממצאים אלו הסיק החופר כי תושבי האתר בתקופה זו היו נוצרים. מצפון לנחל דוגה (סמך) נחפר על ידי ח' בן דוד אתר מתקופה זו, אום אל קנטיר, שבו נמצאו שרידי יישוב יהודי מפואר. ממצאי החפירות באתר עולה, כי ייתכן שלפנינו יישוב יהודי אשר חרב ברעידת האדמה בשנת 363 ולא שוקם. בגלל קרבתו למעיין ולדרך האזורית הוקמה במקום חווה או יישוב קטן בעל אוכלוסייה נוצרית (כעשרה דונם) בתקופה הביזנטית.

דיון - ר' חנינה והממצא החומרי

מתוך עיון במקורות על ר' חנינה עולה דמותו של חכם בן הדור הרביעי לאמוראים, אשר חי באמצע המאה הרביעית. ניתן להניח כי התגורר ופעל במרחבה של טבריה, ומקום מגוריו היה ככל הנראה יישוב אשר שמו ענתנייה / ענתנייתא / ענתונייא, או שם דומה המחבר עין = מעיין עם השם תנייא או תנייתא, או אולי 'עין התאנה'. לפי סיורו בחמת גדר עם ר' זירא, וכן לאור קרבתו לר' ירמיה אשר סייר בגובלן, ניתן להניח כי היה בין תושבי האזור אשר ממזרח לכינרת.⁴ מתוך עיון בממצא החומרי העולה מהחפירה שבוצעה בעין תעינה ניתן להניח, כי במאות הראשונה-הרביעית שכן במקום יישוב אשר ייתכן שתושביו היו יהודים. יישוב זה, אשר שרידי בית הקברות שלו נמצאו בחפירה, נחרב ברעידת האדמה בשנת 363. רעידת אדמה זו פגעה ביישובים סמוכים כעווניש, כאל מברא ועוד. לאחר חורבן היישוב חדלה ההתיישבות היהודית במקום ונדדה ככל הנראה צפונה יותר למרכז הגולן או לכיוון מרחב הכינרת. מאה שנים מאוחר יותר נבנה במקום יישוב אשר אופיין באוכלוסייה שונה.

4. במחקר הוצע לזהות את מקום מושבו של ר' חנינה המדובר עם עין תאנה שליד ציפורי (ראו: ש' ספראי, 'היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית', בתוך: צ' ברס ואחרים [עורכים], **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 153), אך לאור המקורות שהבאנו, אנו מבקשים להציע כי מקומו הנכון הוא ממזרח לכינרת.

למקום מושבו של חכם מהירושלמי בגולן

הצעתנו היא לראות באתר זה את מקומו של ר' חנינה. אם נכונה הצעתנו, הרי שלפנינו חכם ארץ ישראלי, אשר ניתן לסבור כי מקומו בגולן. תקוותנו כי מחקרים נוספים יעזרו בלימודנו על ההתיישבות היהודית במרחב זה בתקופה הרומית התיכונה.⁵

5. במאמר מוסגר נציין, כי בשתי חפירות בגולן שנערכו על ידי חיים בן דוד והכותב באום אל קנטיר ועל ידי הכותב בדיר עזיז, נמצאו ברכות מים המקורות בקמרונות חריגים בגודלם, אשר לפי הצעתו של י' דריי שימשו כמפעל לעיבוד פשתן. בהקשר זה מעניין לציין, כי על האמורא ר' זירא מסופר שהתפרנס מעיבוד פשתן (ירושלמי בבא מציעא פ"ד, ט ע"ד).